

O'YIN FAOLIYATI ASOSIDA MAKTABGACHA YOSHDAGI ALALIK BOLALARDA LUG'AT BOYLIGINI RIVOJLANGANLIK HOLATINI O'RGANISH

Abdiyeva Yulduz Botiraliyevna,

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'yin faoliyati asosida maktabgacha yoshdagi motor alaliyali bolalarda lug'at boyligini rivojlanganlik holatini o'rganish, ularning nutqiy rivojlanishida kuzatiladigan muammolar, psixologik va fiziologik xususiyatlar, shuningdek nutqni o'rganish metodikasi hamda o'rganish natijalari asosida ushbu muammolarni bartaraf etish yo'llari tahlil qilinadi. Motor alaliyali maktabgacha yoshdagi bolalarda lug'at boyligini rivojlantirish tizimli va bosqichma-bosqich yondashuvni talab etadi. O'yin faoliyatiga asoslangan logopedik ishlar faol lug'atni kengaytirish, so'zlarni to'g'ri tanlash va qo'llash hamda nutqiy faollikni oshirishda samarali natija beradi. Ijobiy o'zgarishlar individual yondashuv, muntazam korreksion mashg'ulotlar va psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash bilan ta'minlanadi.

Kalit so'zlar: motor alaliya, maktabgacha yosh, nutq rivojlanishi, lug'at boyligi, faol va passiv lug'at, o'yin faoliyati, logopedik diagnostika, nutqni o'rganish metodikasi, korreksion ish, muloqot kompetensiyasi.

Аннотация. В данной статье анализируется изучение состояния сформированности словарного запаса у дошкольников с моторной алалией на основе игровой деятельности, проблемы, наблюдаемые в их речевом развитии, психологические и физиологические особенности, а также методика исследования речи и пути устранения выявленных трудностей на основе результатов обследования. Развитие словарного запаса у дошкольников с моторной алалией требует системного и поэтапного подхода. Логопедическая работа на основе игровой деятельности даёт эффективные результаты в расширении активного словаря, правильном выборе и употреблении слов, а также в повышении речевой активности. Положительные изменения обеспечиваются индивидуальным подходом, регулярными коррекционными занятиями и психолого-педагогической поддержкой.

Ключевые слова: моторная алалия, дошкольный возраст, речевое развитие, словарный запас, активный и пассивный словарь, игровая деятельность, логопедическая диагностика, методика исследования речи, коррекционная работа, коммуникативная компетентность.

Abstract. This article analyzes the study of the level of vocabulary development in preschool children with motor alalia based on play activity, the problems observed in their speech development, their psychological and physiological characteristics, as well as the methodology for assessing speech and ways to address the identified difficulties based on the examination results. Developing vocabulary in preschool children with motor alalia requires a systematic and step-by-step approach. Play-based speech-therapy work is effective in expanding active vocabulary, improving accurate word selection and use, and increasing speech activity. Positive changes are ensured through an individualized approach, regular corrective sessions, and psychological-pedagogical support.

Keywords: motor alalia, preschool age, speech development, vocabulary, active and passive vocabulary, play activity, speech-therapy assessment, speech assessment methodology, corrective work, communicative competence.

Kirish. To'g'ri nutq bolaning har tomonlama rivojlanishining muhim sharti hisoblanadi. Bolaning nutqi qanchalik to'g'ri va lug'ati boy bo'lsa, unga o'z fikrlarini bayon qilish shunchalik oson bo'ladi, atrof-olamni idrok etish uchun imkoniyat kengayadi, kattalar va o'z tengdoshlari bilan bo'lgan munosabati to'liq va mazmunli bo'ladi, uning psixik rivojlanishi ham faol ravishda amalga oshadi. Shuning uchun ham bolalarda

nutqning o'z vaqtida shakllanishi, uning sof va to'g'riligi haqida qayg'urish, bola qaysi tilda nutqi shakllanayotgan bo'lsa, mana shu til normalarida namoyon bo'luvchi turli nuqsonlarning oldini olish va to'g'rilash muhim hisoblanadi.

Nutq buzilishi, nutqiy muloqotning cheklanganligi bola shaxsining shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi, aslida bo'lmagan ruhiy buzilishlarni hissiy-irodaviy sohaning o'ziga xos xususiyatlarini keltirib chiqarishi, uning xarakterida salbiy fazilatlarining rivojlanishi uchun yo'l ochib berishi mumkin. Bularning barchasi savodxonlikni egallashga, umuman o'zlashtirishga, kelgusida kasb tanlashga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bolaning rivojlanishidagi dolzarb muammolardan biri – maktabgacha yoshdagi alaliyali bolalarda nutqiy va nutqiy bo'lmagan belgilar (diqqat, xotira, tafakkur, harakat koordinatsiyasi, emotsional holat)dagi kamchiliklarni aniqlash hamda ularni bartaraf etishdir.

Hozirgi vaqtda nutq kamchiligiga ega bo'lgan bolalarda nutq va u bilan birga nutqiy bo'lmagan belgilar tizimidagi kamchiliklarni bartaraf etish muammosi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Alaliya – bolaning ona qornida yoki dastlabki rivojlanish bosqichida, nutq shakllanishiga qadar, bosh miya qobig'i nutq doirasining organik jarohatlanishi oqibatida nutqning uzluksiz rivojlanmay qolishidir. "Alaliya" atamasi (grekcha "a" – yo'q, lotincha "lali" – nutq) ma'nosiga ko'ra nutqning yo'qligi, nutqsizlik holatini bildiradi. Maxsus adabiyotlarda "alaliya" atamasi bilan bir qatorda "tug'ma afaziya", "ontogenetik afaziya", "rivojlanish afaziyasi", "disfaziya", "nutqiy rivojlanishi sustlashuvi" kabi atamalar ham uchraydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani tayyorlash jarayonida logopediya va maxsus pedagogikaga oid ilmiy adabiyotlar, psixologik-pedagogik tahlillar, maktabgacha yoshdagi motor alaliyali bolalar bilan olib borilgan kuzatuv va diagnostika natijalari, amaliy tajriba materiallari hamda lug'at boyligini rivojlantirishga yo'naltirilgan didaktik o'yinlar va o'yin texnologiyalariga asoslangan logopedik metodlar qo'llanildi.

Adabiyotlar tahlili. Mazkur tadqiqot muammosi doirasida logopediya va maxsus pedagogika yo'nalishida olib borilgan ilmiy ishlar nutq buzilishlarini, xususan motor alaliyani o'rganishda muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi. Jumladan, R.E.Levina, L.S.Vygotskiy hamda T.B.Filicheva va G.V.Chirkina tadqiqotlarida nutq rivojlanishining psixologik-pedagogik mexanizmlari, lug'at boyligini shakllantirish va nutqiy faoliyatni rivojlantirish masalalari keng yoritilgan. G.A.Volkova va O.A.Novikovskaya ishlarida esa o'yin va logoritmika asosida nutqni rivojlantirishning samarali metodlari asoslab berilgan. Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda motor alaliyali bolalarda lug'at boyligini rivojlantirishda tizimli, bosqichma-bosqich va individual yondashuvning ahamiyati alohida ta'kidlanadi.

Tahlillar va natijalar. Alaliyaning sensor va motor shakllari shartli tarzda ajratiladi. Bola rivojlanishining erta davrlarida ushbu ajratish nisbiy bo'lsa-da, keyinchalik buzilishning yetakchi komponentini aniqlash mumkin bo'ladi. Ushbu tadqiqot doirasida

motor alaliya bilan bog‘liq nutqiy holatga alohida e‘tibor qaratildi. Motor alaliyada ko‘pincha nutq apparatining nozik harakat koordinatsiyalari yetarlicha shakllanmaydi, artikulyatsion holatlarni izlash, kerakli artikulyatsion harakatni bajarish, ketma-ketlikni egallashda qiyinchiliklar kuzatiladi. Bunda oral praksis buzilishi, artikulyatsion ketma-ketlikdagi uzilishlar, tovush-bo‘g‘in tarkibni saqlashdagi qiyinchiliklar natijasida nutqning fonetik va fonematik tomonida ham kamchiliklar paydo bo‘ladi. Natijada bola eshitish imkoniyati nisbatan saqlangan holatda ham mustaqil nutqni rivojlantira olmaydi, nutq uzoq vaqtgacha ayrim tovushlar yoki sodda bo‘g‘inlar bilan cheklanib qolishi mumkin.

Motor alaliyada lug‘at boyligi masalasi alohida o‘rin tutadi. Chunki lug‘at boyligi bolaning predmet va hodisalarni nomlash, harakatni ifodalash, belgini ajratish, umumlashtirish, sabab-oqibat bog‘lanishlarini tushuntirish kabi kognitiv jarayonlar bilan bevosita bog‘liqdir. Shu bois maktabgacha yoshdagi motor alaliyali bolalarda lug‘at boyligini o‘rganish va uni o‘yin faoliyati asosida rivojlantirish ilmiy-amaliy jihatdan muhim hisoblanadi. O‘yin bolada tabiiy motivatsiya uyg‘otadi, muloqot ehtiyojini oshiradi, nutqiy harakatlar va so‘z tanlash jarayonini majburiy emas, balki faoliyat doirasida “tabiiy” tarzda faollashtiradi. Ayniqsa didaktik o‘yinlar va syujetli-rolli o‘yinlar lug‘atni kengaytirish, so‘z ma‘nosini aniqlashtirish hamda nutqiy faollikni oshirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Motor alaliyali bolalar nutqini o‘rganish metodikasi. Tadqiqot jarayonida motor alaliyali bolalar nutqini o‘rganish kompleks metodik yondashuv asosida amalga oshirildi. Avvalo bolalarning kundalik muloqotdagi nutqiy faolligi, kattalar bilan aloqa qilish usuli, imo-ishora va mimikadan foydalanish darajasi kuzatildi. Keyingi bosqichda logopedik suhbat orqali bolaning sodda savollarga javob qaytarishi, o‘z ehtiyojini so‘z bilan ifodalashi, predmet nomlarini aytishi, harakatlarni ifodalashi, rang va belgilarni tanlashi aniqlashtirildi.

Diagnostika jarayonida lug‘at boyligini baholash uchun quyidagi topshiriqlar qo‘llanildi: predmetlarni nomlash (o‘yinchoqlar, idishlar, kiyim-kechak, hayvonlar, transport), harakatlarni nomlash (yugurmoqda, ichmoqda, yuvmoqda, uxlamogda kabi fe‘llar), belgini bildiruvchi so‘zlarni aniqlash (katta-kichik, issiq-sovuq, uzun-qisqa), umumlashtiruvchi tushunchalarni shakllantirish (mevalar, sabzavotlar, idishlar, kiyimlar), ortiqcha so‘zni topish, rasm asosida gap tuzdirish hamda ketma-ket rasmlar bo‘yicha hikoya tuzdirish. Shuningdek nutqning dialogik shaklida savol-javob, monologik shaklida esa sodda bayon qilish ko‘nikmalari o‘rganildi.

Yo‘nalish (indikator)	Topshiriq (namuna)	Baholash mezonlari	Ball (0–2)	Izoh
Passiv lug‘at	“Rasmni ko‘rsat” (o‘yinchoq, kiyim, hayvon, transport)	To‘g‘ri tanlash darajasi	0 – tanlamaydi/noto‘g‘ri; 1 – qisman/to‘xtab-to‘xtab; 2 – aniq va tez	Passiv lug‘at odatda nisbatan saqlangan bo‘lishi mumkin
Faol lug‘at	“Nima?” – rasmni nomlash	Nomlashning	0 – nomlay olmaydi; 1	So‘z topish

Yo'nalish (indikator)	Topshiriq (namuna)	Baholash mezoni	Ball (0–2)	Izoh
(otlar)		to'g'riligi va tezligi	– pauza/almashish bilan; 2 – to'g'ri va tez	qiyinligi alohida qayd etiladi
Faol lug'at (fe'llar)	“Nima qilyapti?” – harakatni nomlash	Fe'lni tanlash va qo'llash	0 – aytmaydi; 1 – oddiy/cheklangan; 2 – mos va xilma-xil	Fe'l ishlatish motor alaliyada ko'pincha cheklangan
Faol lug'at (sifatlar)	“Qanday?” – belgi aytish (katta-kichik, issiq-sovuq...)	Belgini ifodalash sifati	0 – aytmaydi; 1 – 1–2 ta; 2 – mos va ko'p	Sifatlar nutqda kam uchrashi mumkin
Umumlash tirish	“Mevalar/sabzavotlar/kiyimlar...” guruhlash	Kategoriya ajratish	0 – ajratmaydi; 1 – qisman; 2 – to'g'ri	“Ortiqcha so'z” topshirig'i bilan birga baholanadi
Leksik-semantik aniqlik	So'z ma'nosini to'g'ri qo'llash	Kontekstga moslik	0 – ko'p xato; 1 – ba'zan xato; 2 – asosan to'g'ri	Diffuz ma'no, almashtirishlar qayd etiladi
Bog'langan nutq (rasm asosida gap)	1 rasimga 1–3 gap tuzish	Gap tuzilishi va izchillik	0 – gap tuza olmaydi; 1 – sodda/uzilishli; 2 – izchil	Grammatik xatolar soni alohida yoziladi
Bog'langan nutq (ketma-ket rasm)	3–4 rasm bo'yicha hikoya	Ketma-ketlik va mazmun	0 – ketma-ketlik yo'q; 1 – fragmentar; 2 – izchil	Sabab-oqibat bog'lanishi alohida qayd etiladi
Dialogik nutq	Savol-javob (kim? qayerda? nima qilyapti?)	Javobning to'liqligi	0 – javob bermaydi; 1 – 1 so'zli; 2 – 2–3 so'zli yoki gap	Tashabbus darajasi ham qayd etiladi

1-jadval. Motor alaliyali maktabgacha yoshdagi bolalarda lug'at va bog'langan nutqni baholash shkalasi (0–2 ball)

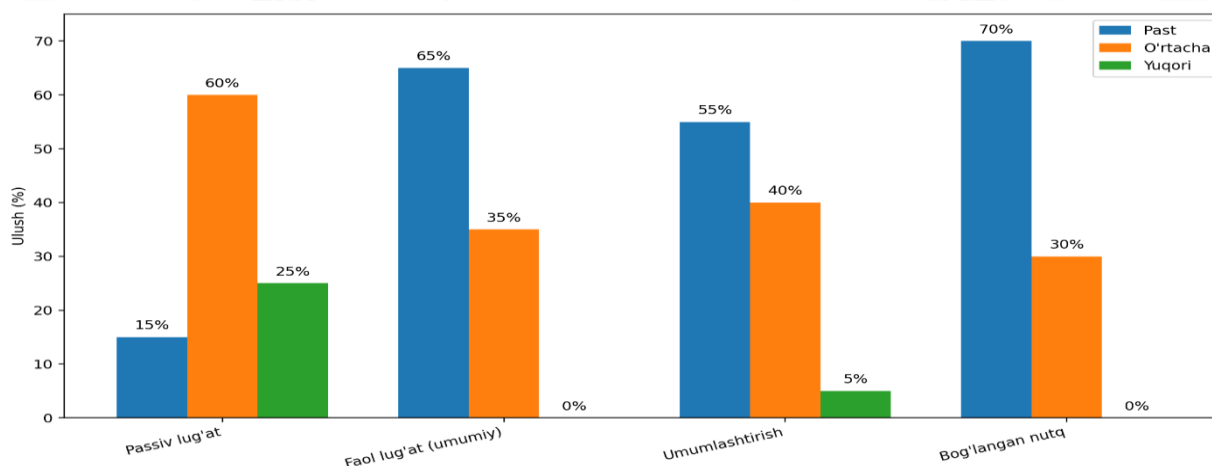
Jadvalda motor alaliyali maktabgacha yoshdagi bolalarda **passiv va faol lug'at, umumlashtirish, leksik-semantik aniqlik**, shuningdek **dialogik va bog'langan nutqning** rivojlanganlik darajasini baholash uchun qo'llaniladigan mezonlar keltirilgan. Har bir indikator bo'yicha topshiriq namunasi va baholash mezoni berilib, natijalar **0–2 ball** shkalasi asosida qayd etiladi: **0 ball** - topshiriq bajarilmagan yoki noto'g'ri bajarilgan; **1 ball** - qisman, sekin, pauza va xatolar bilan bajarilgan; **2 ball** - to'g'ri, aniq va nisbatan mustaqil bajarilgan. Mazkur baholash tizimi bolalarda nutqiy qiyinchiliklarning qaysi komponentlarda (masalan, faol lug'at, fe'l-sifat ishlatish, umumlashtirish yoki bog'langan nutq) ko'proq namoyon bo'layotganini aniqlash hamda keyingi **korreksion-logopedik ish yo'nalishlarini** (o'yin asosidagi mashg'ulotlar, so'z tanlash va qo'llashni faollashtirish, bog'langan nutqni shakllantirish) maqsadli rejalashtirishga xizmat qiladi.

Metodik jarayonning muhim qismi sifatida o'yinli topshiriqlar tanlandi. Chunki motor alaliyada nutqiy tashabbus sust bo'lishi, bola so'zdan qochishi yoki so'zni topolmasligi natijasida muloqotdan chekinishi mumkin. O'yin vaziyati esa bolaning nutqiy

faolligini oshirib, soʻz topish jarayoniga yordam beradi. Shu sababli lugʻatni aniqlash va rivojlantirish oʻyin faoliyati bilan uygʻun holda olib borildi.

Motor alaliyali bolalar nutqini oʻrganish natijalari. Oʻtkazilgan kuzatuv va diagnostika natijalari shuni koʻrsatdiki, motor alaliyali bolalarda lugʻat boyligi rivojlanishida passiv va faol lugʻat oʻrtasida yaqqol nomutanosiblik kuzatiladi. Koʻpchilik holatlarda bola predmetni koʻrsatib bera oladi yoki tushunadi, biroq uni soʻz bilan nomlashda qiyinchilikka duch keladi. Predmet va harakatlarni nomlashda pauzalar, soʻzning “esdan chiqib qolishi”, bir soʻzni boshqasi bilan almashtirish, umumlashtiruvchi tushunchalarni qoʻllay olmaslik kabi holatlar qayd etildi. Feʻllar va sifatlarni qoʻllash cheklangan boʻlib, nutq asosan otlar bilan ifodalanishga moyillik koʻrsatdi.

Shuningdek, nutqning leksik-semantik tizimida soʻz maʼnosining diffuzligi, vaziyatga mos soʻzni tanlashda qiyinchilik, soʻzlarni notoʻgʻri kontekstda ishlatish kabi kamchiliklar aniqlandi. Dialogik nutqda bola qisqa javoblar bilan cheklanib qolishi, monologik nutqda esa bayonning fragmentarliligi, ketma-ketlikning buzilishi, sabab-oqibat bogʻlanishlarining yetishmasligi kuzatildi. Bunday holatlarda paralingvistik vositalar (imo-ishora, mimika, intonatsiya) nutq oʻrnini bosuvchi vosita sifatida koʻproq ishlatiladi.

2-rasm. Motor alaliyali bolalarda lugʻat va bogʻlangan nutq rivojlanganlik darajalari (foizlarda)

Diagrammada motor alaliyali maktabgacha yoshdagi bolalarda lugʻat va bogʻlangan nutq rivojlanganlik darajalari foizlarda taqqoslangan. Natijalarga koʻra, **passiv lugʻat** koʻrsatkichida bolalarning asosiy qismi **oʻrtacha darajada (60%)**, hamda sezilarli qismi **yuqori darajada (25%)**, **past daraja** esa nisbatan kam (**15%**) kuzatiladi. Biroq **faol lugʻat** boʻyicha aksincha manzara qayd etilib, bolalarning katta qismi **past darajada (65%)**, qolgan qismi **oʻrtacha (35%)**, **yuqori daraja esa aniqlanmagan (0%)**. **Umumlashtirish** koʻrsatkichida ham qiyinchiliklar ustun boʻlib, **past daraja (55%)** yetakchi, **oʻrtacha (40%)**, **yuqori (5%)** esa juda kam. Eng murakkab yoʻnalish sifatida **bogʻlangan nutq** koʻrsatkichida bolalarning aksariyati **past darajada (70%)** boʻlib, **oʻrtacha (30%)**, **yuqori daraja (0%)** qayd etilmagan. Umuman olganda, diagramma **passiv lugʻat** nisbatan saqlangan, biroq **faol lugʻat, umumlashtirish va bogʻlangan nutq** komponentlarida keskin cheklanishlar mavjudligini koʻrsatadi; bu holat korreksion

ishda o‘yin faoliyatiga tayangan holda **ekspressiv lug‘at va bog‘langan nutqni bosqichma-bosqich rivojlantirish** zarurligini asoslaydi.

Lug‘atni rivojlantirishga yo‘naltirilgan o‘yin va mashqlar. Motor alaliyali bolalarda lug‘at boyligini kengaytirishda xotira, diqqat va nutqni faollashtiruvchi o‘yinlar alohida ahamiyatga ega. Masalan, “Bir xil rasm” o‘yini orqali bola ko‘rish xotirasi va so‘z bilan ifodalash ko‘nikmasini rivojlantiradi: avval rasm ko‘rsatiladi, keyin o‘xshash rasm berilib, farqlarni aytib berish so‘raladi. “Hisob cho‘plari” o‘yinida bola tez idrok qilish, eslab qolish va natijani so‘z bilan ifodalashga o‘rgatiladi: cho‘plar 1–2 soniya ko‘rsatiladi, keyin yopiladi va boladan nechta ekanini aytish so‘raladi. “Shaklni eslab yasash” o‘yinida bola ko‘rgan geometrik shaklni qayta tiklaydi va uning nomini aytishga harakat qiladi.

Didaktik o‘yin sifatida “Top-chi!” o‘yini ham samarali bo‘lib, bunda bola xonadagi bir predmetni nomini aytmadan turib muhim belgilarini so‘zlab beradi, qolganlar topadi. Ushbu o‘yinda logoped predmetning muhim belgilarini aytishga yo‘naltiradi, bolalar esa yo‘naltiruvchi savollar berishi mumkin. Natijada bolada belgi, harakat, vazifa, predmet nomlarini bog‘lab aytish, so‘z ma‘nosini aniqlashtirish, muloqotga kirishish ko‘nikmalari mustahkamlanadi.

Xulosa. Natijalardan kelib chiqib, motor alaliyali bolalarda lug‘at boyligini rivojlantirishda o‘yin faoliyatiga tayangan korreksion ishlar muhim ekanligi ko‘rsatildi. O‘yin orqali bola so‘z tanlashga “majbur” qilinmaydi, balki faoliyat talabi sifatida so‘zga ehtiyoj sezadi. Bu esa nutqiy motivatsiyani oshiradi, muloqotga kirishish istagini kuchaytiradi, so‘z boyligining bosqichma-bosqich kengayishiga sharoit yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Аюпова М.Ю.. Логопедия. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти нашриёти, 2013. – 658 б.
2. Волкова Г.А.. Логопедическая ритмика. – Москва: Гуманитар. изд. центр «ВЛАДОС», 2002. – 272 с.
3. Новиковская О.А.. Логоритмика для дошкольников в играх и упражнениях: практ. пособие для педагогов и родителей. – Санкт-Петербург: «Корона принт», 2005. – 189 с.
4. Филичёва Т.Б., Чиркина Г.В.. Устранение общего недоразвития речи у детей дошкольного возраста: практ. пособие. – М.: «Айрис-пресс», 2004. – 224 с.
5. Фомичёва М.Ф., Волосовец Т.В. [и др.]. Основы логопедии с практикумом по звукопроизношению: учеб. пособие / под ред. Т. В. Волосовец. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 199 с.
6. Нищева Н.В.. Система коррекционной работы в логопедической группе для детей с общим недоразвитием речи. – Санкт-Петербург, 2001.
7. Волкова Л.С. (ред.). Логопедия: учебник для студ. пед. вузов. – М.: «ВЛАДОС», 2006.
8. Левина Р.Е.. Основы теории и практики логопедии / под ред. Р.Е. Левиной. – М.: «Альянс», 2013. – 367 с.
9. Выготский Л.С.. Воображение и творчество в детском возрасте. – СПб.: «Союз», 1997. – 96 с.
10. Жукова Н.С., Мастюкова Е.М., Филичёва Т.Б.. Логопедия: Преодоление общего недоразвития речи у дошкольников. – Екатеринбург: АРТ ЛТД, 1998.
11. Васильева И.И.. Моторная алалия: коррекционно-развивающая работа с детьми дошкольного возраста: учеб.-метод. пособие. – 2022.